

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
יא	הקדמה
	מבוא כללי
1	פרק א: קווים כלליים
4	פרק ב: הערות דקדוקיות-לקסיקליות
19	פרק ג: איך אבידני מתמודד עם נטיות השם
26	פרק ד: איך אבידני מתמודד עם מערכת הפועל
51	פרק ה: שעבוד וצמידות
58	פרק ו: תרגום לא מילולי (תוספות להבהרה וכיו"ב)
77	פרק ז: תרגום פרשני-מדרשי
84	פרק ח: חלוקה מוטעית של חלקי הפסוק
86	פרק ט: תרגום מוטעה במובהק
89	פרק י: תרגומי טאבו
90	פרק יא: שאילות מעברית (גלותית)
92	פרק יב: השפעת עברית (וערבית) ישראלית
98	ראשי תיבות
99	רשימת המקורות
	תרגום ספר דניאל בארמית חדשה (פרקים א-ח בלבד):
103	פרק א
111	פרק ב
130	פרק ג
144	פרק ד
157	פרק ה
169	פרק ו
181	פרק ז
192	פרק ח
202	גלוסאר (רשימת המילים)
V	תקציר אנגלי

פתח דבר

כרך זה של עדה ולשון הוא המשך ישיר לכרכים קודמים שבהם הציג פרופ' יונה צבר פרקים ממסורתם של יהודי כורדיסטאן דוברי הארמית החדשה. פרופ' צבר הוא מגדולי המומחים לחקר תחום זה, הן בלשון והן בספרות המקורית והמתורגמת. פרופ' סיימון הופקינס הואיל בטובו לקרוא ולהעריך את הספר הנוכחי ודבריו להלן מדברים בעד עצמם ומציגים את המחבר ואת החיבור:

הספר מביא את תרגומו של (חלק מן) ספר דניאל לארמית החדשה של יהודי עמדיה, שבצפון עיראק, לפי הקריאה של ר' עלואן אבידני ז"ל. ר' אבידני מוכר לחוקרי הארמית החדשה כמקור סמכותי ביותר למסורות יהודי כורדיסטאן. המהדורה (שנעשתה על פי הקלטה משנות ה-60) כוללת את הפרקים א-ח בלבד - ההמשך של ההקלטה חסר. לספר שלושה חלקים עיקריים: (א) מבוא, (ב) המהדורה ו(ג) גלוסאר. מבחינת הלשון, מעניין מאוד להשוות את הארמית של המקור המקראי לתרגומו של ר' אבידני. מבחינת מלאכת התרגום, נמצאות לעתים תוספות פרשניות או מדרשיות, לעתים התרגום חופשי או אף מוטעה. שאלות כגון אלה נידונות במבוא המפורט. בנוסף לדיונים במבוא, הוסיף המחבר הערות מאירות עיניים לתרגום עצמו. הגלוסר משמש מפתח לתוכן הספר כולו. אין חוקר בעולם המתאים יותר לעבודה כזו, וכדרכו של המחבר, העבודה בוצעה בצורה יפה ביותר ומהדורה זו לספר דניאל מצטרפת לסדרה החשובה של תרגומי מקרא לארמית חדשה שכבר יצאה מתחת ידיו של פרופ' צבר.

הקדמה

מהדורה ביקורתית זו של ספר דניאל המקראי, שרובו בארמית ספרותית קלסית, לתרגום בארמית חדשה בניב יהודי עמדיה, מפי חכם עלואן אבידני, והשוואתו עם ניבים יהודיים ונוצריים אחרים, היא ניסיון לבדוק איך אבידני והמתרגמים האחרים התמודדו עם טקסט קדום בארמית. במהדורה זו ניסיתי לברר באיזה חלקי הדיבר המתרגם מתקשה במיוחד, ובאלה היה לו קל יותר. האם העובדה שאבידני דובר ארמית חדשה עזרה לו להבין את הטקסט, שכאלפיים שנה מפרידות בינו לבין הארמית שבפיו. אם נניח שאבידני ומחבר ספר דניאל היו נפגשים בדרך נס, האם היו מסוגלים לדבר זה עם זה ולהבין זה את זה? התשובה היא כמובן רק במעט, משום שלמרות שיש עדיין הרבה מלים ושורשים מספר דניאל שקיימים בשינויים קלים בארמית החדשה של אבידני, מערכת הפועל הקלסית השתנה כמעט לגמרי בארמית חדשה. ואמנם אבידני אינו מצליח לעתים להכיר את צורות הפועל המקראיות, ומסתמך על ההקשר בלבד. גורם אחר שמקשה על אבידני הוא המלים הזרות המרובות מפרסית קדומה ויוונית שיש בספר דניאל. ויש להניח שגם מחבר ספר דניאל היה מתקשה להכיר את צורות הפועל בארמית חדשה והשורשים והמלים הזרות השאולות בה מערבית, פרסית חדשה, כורדית, תורכית, ועוד.

חכם אבידני כדרכו בקודש, משלב בתרגומו מדי פעם חומר אגדי-מדרשי, "היסטוריי" או "עדכני", כגון פירושו ל-מלכו דלעלמין לא תתחבל (ב:מד) כמתייחס למדינת ישראל. אמן ואמן

תודות

תודה לאל שקיימני והגיעני לזמן הזה. מודה אני גם לעמיתיי חזי מוצפי, שמואל פסברג וסימון הופקינס על הזמנתם להיות אורח המכון ללימודים מתקדמים של האניברסיטה העברית בסמינר על ארמית חדשה באביב תשע"ג, מה שאפשר לי להכין את המבוא לספר זה, לשאת הרצאות עליו ולדון איתם בבעיות שונות הקשורות בו עם משתתפי הסמינר שם. ושוב תודה לחזי מוצפי שעזר לי בבירור אטימולוגיות קשות בתרגום, ובסיוע לשהותי הנעימה מאוד באוניברסיטת תל-אביב בשבתון אביב תשע"ד. אחרון חביב, תודה לפרופסור אהרן ממן, ראש המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל, על שהואיל לכלול גם ספר זה בסדרה עדה ולשון בעריכתו. יְרַכֵּי כַּיּוֹכֵן פּוּלוֹכוֹן, אכ"ר.

מבוא כללי

איך משתקפת הארמית המקראית של ספר דניאל בארמית
החדשה של יהודי עמדיה (על פי הקלטה מפי חכם עלואן
אבידני) - דיון לשוני משווה, כולל הבעיות הדקדוקיות
והסמנטיות שהמתרגם נתקל בהן

פרק א

קווים כלליים

1. ספר דניאל (בגרסתו שבמקרא) מכיל יב פרקים, כשישה פרקים (ב:ד - ז:כח) מן הספר כתובים בארמית המכונה ארמית מקראית (= א"מ), וסבורים שזמן חיבורו סמוך ל-160 לפנה"ס, והשאר כתוב עברית (פרק א, פסוק א, עד פרק ב, פסוק ד, והפרקים ז-יב). התרגום לא"ח שהשתמר בהקלטה (משנות ה-1960) מפי חכם אבידני כולל את הפרקים א-ח, אך הפרקים ט-יב חסרים בהקלטה / התרגום (כנראה אבידני נפטר לפני סיום התרגום). כידוע, התנ"ך כתוב כולו בעברית מקראית, חוץ משני הספרים דניאל ועזרא הכתובים בחלקם ארמית. כנראה בתקופת הבית השני ספר דניאל זכה לפופולריות מסוימת על פני הספרים הכתובים בעברית, אולי מפני שהעברית הייתה כבר קשה להבנה לפשוטי העם. הפער הזה בא לידי ביטוי במשנה המספרת שבימי בית שני הכוהנים הגדולים היו לעתים בורים עד כדי כך שלא היו יכולים להתמודד עם כתבי הקודש הכתובים

עברית, ולפיכך היו קוראים לפנייהם בארמית.¹

2. תקופת פריחתה של הארמית כלשון מדוברת בפי יהודים נעלמה בהדרגה אחרי הכיבושים האסלאמיים במאה השביעית, ואת מקומה תפסה הלשון הערבית, לשון הדת החדשה ורבת היוקרה. ארמית נדחקה לקרן זווית ושרדה רק במקומות מרוחקים וכמעט בלתי נגישים כמו בכורדיסטאן ובאי-אלו כפרים הררים בסוריה (מעלולא ואחיותיה). יהודי כורדיסטאן המשיכו לדבר בניבים שונים של ארמית המכונה בפי החוקרים ארמית חדשה (א"ח), אך זו, בניביה הרבים (בפי יהודים, נוצרים ומנדעים), השתנתה מאוד מארמית הקלסית הקדומה כמו זו של ספר דניאל. גם המנהג של שניים מקרא ואחד תרגום (קריאה בתרגום אונקלוס אחרי הפסוק העברי בספר תורה) נעלם בקרב יהודי כורדיסטאן, כמו אצל שאר העדות, חוץ מאצל יהודי תימן. כידוע יש ספרי מקרא, כגון החומש, שהיו ידועים היטב יחסית גם לעמך, משום שקראו בהם בכל שבת ומועד, ובדומה גם ספרי נביאים (ראשונים ואחרונים) משום שמהם נלקחו הרבה הפטרות. אפילו מן הכתובים יש ספרים שהיו יחסית ידועים, כגון חמש המגילות, ושימשו כחלק מהריטואל הפולחני ונקראו בחגים ובימים אחרים של השנה. כל הספרים האלה, קריאתם בעברית ותרגומם המסורתי בא"ח היוו חלק מהחינוך המסורתי, במידה זו או אחרת, לפי כושרו ויכולתו של התלמיד.² ברם, ספרי דניאל ועזרא, חוץ ממקרים נדירים, היו מחוץ למעגלים האלה.³

¹ משנה, יומא א, ו: אם היה חכם - דורש, ואם לאו - תלמידי חכמים דורשין לפניו; ואם רגיל לקרות - קורא, ואם לאו - קורין לפניו. ובמה קורין לפניו? באיוב ובעזרא ובדברי הימים. זכריה בן קבוטל אומר: פעמים הרבה קריתי לפניו בדניאל. נראה שכוונת הדברים היא לרמוז שהיו כוהנים שלא הבינו עברית היטב והעדיפו ארמית שהיתה הלשון הנפוצה בעם; עיין קהתי, כרך ב, עמוד י.

² עיין בראואר 203; ובהרחבה ריס 211-220.

³ בפרקי קריאה ב"משמרה" בשבתות לזכר הנפטרים במשך השנה הראשונה כללו גם את ספר

ספר דניאל בארמית חדשה

פרק א

(א) בשנת שלוש למלכות יהויקים מלך יהודה, בא

נבוכדנאצר מלך בבל ירושלים, ויצר עליה

בַּד שָׁאֲתַד טְלָאָהָא לְחֹכְמוֹם יְהוּיָקִים (!)⁷³ חֲפֹמֵד יְהוּדָה, תִּילָה

נְבוּכַדְנֶצַּר חֲפֹמֵד בְּגִ'דָד אֶל יְרוּשָׁלַיִם⁷⁴, וּמְחֻצְרָה אֶלָּא

(ב) ויתן אדני בידו את יהויקים מלך יהודה, ומקצת כלי

בית האלהים, ויביאם ארץ שנער בית אלהיו, ואת הכלים הביא

בית אוצר אלהיו

והוּלָה אֶסְתָּאז⁷⁵ עוֹלָם בַּד אֵידָה אָאֵלָד יְהוּיָקִים חֲפֹמֵד יְהוּדָה,

וּמִן כְּנָצ'76 אֶמְאָנָד בֵּיתָד אֵילָאָהָא, מוּתִילָה אָאֵלוּ אֵלָד [אֶרְאָד]

שְׁנַעַר, אָאֵי-לָא בְּגִ'דָד⁷⁷, בֵּיתָד עֵבֹדָה זָרָה דִּידָה⁷⁸, אָאֵלָד אֶמְאָנָה

⁷³ י בתנועה o, מתוך הידמות לתנועה שאחריה, בדומה ל- solomon > שְׁלֹמָה.

⁷⁴ השווה לקמן ה:ג; המבטא בלה"ד לרוב rošláyim. שים לב שאבידני מוסיף כאן ובהמשך פסוק ב מילת יחס שאיננה במקור.

⁷⁵ ז במקום ד (רפה בערבית) בהשפעת אי"ז בירושלים (אבידני גר בשכונת מחנה יהודה עם רבים מיהודי זאכו). בדומה ת רפה (l) לעתים נשמעת כ-ס (s).

⁷⁶ צורה אופיינית לאי"ע, והשווה לקמן א:ה, טו, יח; ב: מא.

⁷⁷ = היא בגדד, תוספת הסבר אנכרוניסטית של אבידני, ובדומה במקומות אחרים. עיין צבר בראשית, מבוא עמ' לה.

⁷⁸ כדי להבחין בין אלוהי ישראל לאלוהי נוכרים; השווה רשי: לקלס לעבודת כוכבי[ם] שלו. השווה בהמשך הפסוק: אלהיו = צנם דידה = פסל שלו, אלילו.

מוֹתִילָה בֵּיתֵד עֲמֵבֵר צָנִם דִּידָה

(ג) ויאמר המלך לאשפנז רב סריסיו, להביא מבני

ישראל, ומזרע המלוכה, ומן הפרתמיםמֶהָה חֲכֹמָא אֶל אֲשַׁפְּנִז
רוּד (!)⁷⁹ צ'וֹיִשָּׁה⁸⁰, לְמַתּוּיָה מִן בְּנוֹנָד יִשְׂרָאֵל, מִן בְּזֹרְאָד חוֹכֹם,
מִן סְרְדָאֲרָה וְאֶאֱגָאִיָּה⁸¹

(ד) ילדים אשר אין בהם כל מאום, וטובי מראה

ומשכילים בכל חכמה, וידעי דעת ומביני מדע, ואשר כח בהם
לעמוד בהיכל המלך, וללמד ספר ולשון כשדים
יְלוֹנְפָה אֶן לִיתָן אֲבוּהוֹן פּוּלָה עֵיבָא⁸², הָוִד רַנְגַּ וּפְהוּמָה,
כְּפָה־מִי⁸³, בְּד פּוּלָה (!) לִישָׁאן חֲכֹמָא⁸⁴, יְדוּאָד עָאקֵל וּפְהוּמָד
מְדַע⁸⁵, אוֹד קוּוּתָא אֲבוּהוֹן לְחַמְאָלָא בְּד קְצָרְד חֲכֹמָא, וּלְמִלוּפָה

⁷⁹ בד"כ אורנא, אך כאן ולקמן ביד רוּנָא, בהשפעת אי"ז; השווה גרינבלט 349 (רק urwa³),
צבר מילון 288: רורוא.

⁸⁰ סריסים בהקשר כגון זה מתורגמת פקידים, משרתי המלך.

⁸¹ = שרים ונגידים (השווה רש"י: דוכסים), תרגום כפול (בד"כ למלים קשות, פחות ידועות).

⁸² = מום, פגם (עיין ראב"ע לפסוק: ולא תמצא בדניאל שהיה סריס רק כתוב עליו ועל חבריו
ילדים אין בהם כל מ(א)ום, ואין מום קשה מן הסריס...).

⁸³ תרגום כפול, הראשון שם תואר (נבונים), השני פועל (מבינים).

⁸⁴ = בכל לשונ(ות) המלך; אין בדומה אצל אחרים, אולי בהשפעת סוף הפסוק, ואולי בגלל
הדמיון בין חכמה וחכמא.

⁸⁵ שמר על המלה המקורית בהשפעת עברית מודרנית במונח science, שאינו קיים בא"ח.

Rashi and Ibn-Ezra. Yes, if Daniel and Avidani were alive today, they would probably be able to converse with each other and make some sense of each other's words, if Daniel wouldn't use old Persian and Greek loanwords, and Avidani would not use many Kurdish, Turkish, and Arabic loanword.

‘(it, f.) uprooted them’; BA 6:23 zākū hištakaḥat lī ‘a merit was found for me’ = NA l-záxut muǧzēle ’āli ‘for a merit He showed me (?)’ (= He saw me meritorious?); BA 2:36 dā/ōqu ‘were ground?’ = NA dıqlu = ‘(they) ground, pulverized’.

8) Occasionally, vice versa, active voice is mistranslated as passive voice or impersonal: BA 4:30 yēkul (לֶאֱכַל) ‘he eats’ = NA mōxillu ’āle ‘(they) fed him’ = ‘he was fed’; BA 6:9 tiršum (תִּרְשֹׁם) kətāvā ‘(you) will seal the letter’ = NA ’āte mhāra ktāwa ‘the letter shall be sealed. BA 2:29 gālē rāzayyā ‘Revealer of mysteries’ = NA tēle glāya šurr min ‘mystery was revealed from (God).’

9) Confuses Causative verbs with ground forms: BA 2:18 dī lā yəḥōvədūn dani’el ve-ḥavrōhī ‘so that they will not annihilate D. and his friends’ = NA la dē’ī ‘(they) will not be lost’; BA 2:28 haškaḥat ‘I have found’ = NA muǧzēli ‘I have shown’. Occasionally, vice versa: BA 5:7 ’argəwānā yilbaš ‘(he) will wear purple’ = NA ’arjawan malušinne ‘I’ll dress him purple’; BA 7:20 nəfalū/ā ‘(they m/f) fell’ = NA munpilla ‘she knocked (them) down’.

10) Summary: I hope it is quite clear that the old Aramaic text, whose verbal system is quite different from Avidani’s Neo-Aramaic, presents him with more difficult and obscure forms than average Biblical Hebrew text. We have to remember that Avidani never studied a formal grammar of Biblical Aramaic, and all his knowledge of the text is based on context, at times ambiguous even to scholars, and traditional commentators, such as medieval

5) However, as a category, the most confusing to the NA translator is the BA verbal system, e.g.:

6) Mistranslates nouns as verbs: BA 4:22 *dī šallīṭ* ‘illāyā ‘the Ruler is the Supreme One ...’ = NA *’ōd gḥākīm* ‘He is (the one) who rules’; BA 4:23 *šallīṭīn* ‘(are) rulers’ = NA *gḥākmi* ‘they rule’; BA 7:6 *šoṭān* ‘rule, kingship’ = NA *gḥakmāwa* ‘(she) was ruling’ (but after some hesitation corrected to *šulṭanūta* ‘kingship’); BA 3:23: *qāl qarnā mašrōqīta* ‘sound of horn (and) pipe’ = NA *qāl qāna bišfāra* ‘sound of horn whistling’. BA 6:10 *rəšam kətāvā we-’ēšārā* ‘he sealed the letter and the ban’ = NA *mḥirre, ktūle, muḥrmle* ‘he sealed, wrote, and banned’ (impossible sequence!). BA 6:21 *kəmiqrəvēh* ‘at his approaching’ = NA *qrūle* ‘he approached.’ Occasionally confuses *lehəwōn* (לֹהֲוֹן 6:2) ‘they will be’ with *ləhōn* (לֵהֶם) ‘to them’.

7) The Passive forms are often misunderstood and/or mistranslated: BA 3:29 *u-minnī sīm ṭə’ēm* = ‘order was placed by me’ = *minni drēli* = ‘from me I have placed...’ (instead of *tēle drāya*); BA 5:20 *honḥat* ‘was taken down’ = NA *kušle* ‘went down’ (instead of *tēle makōše*); BA 5 *hu’alū* ‘(wise men) were brought in (to me)’ = NA *muy’illi* ‘I brought (them) in’; BA 5:13 *hu’al* (לָדָן) ‘(Daniel) was brought in’ = NA *y’illi* ‘I (Daniel) entered’; BA 4 33 *hūsəfat* ‘(it) was added’ = NA *zidla* ‘added, increased’; BA 5:24 *rəšīm* ‘was inscribed (by the hand)’ = NA *ršimla* ‘(the hand) inscribed’ (*r-š m* is a loan from Isr Heb); BA 2:5 *bātēkōn nəwālī yittəsāmūn* ‘your homes will be turned dunghill’ = NA *bdārinnu qātōna* ‘I (the king) will turn them dunghill’; BA 7:8 *’et’aqārū/ā* ‘(they) were uprooted’ = NA *’qirīla*

known to him from contemporary Kurdistan; interpreting some of Daniel's visions as referring to the State of Israel).

In the following I'll bring a few illuminating examples:

1) Many common BA verbal roots still retained in NA, e.g.: š-p-r 'be pleasing', š-r-y 'become lose', m-ṭ-y 'reach', x-z-y (BA ḥ-z-y) 'see', b-'-y (BA b-'-y 'want', p-l-x (BA p-l-ḥ) 'worship, serve', š-w-q (BA š-b-q) 'leave', y-'-l (BA '-l-l) 'enter', y-s-q (BA s-l-q) 'go up', '-z-l 'go', '-ṭ-y 'come;' even some obscure ones, e.g.: n-ṭ-r (BA 4:11 'attārū) 'cause to shed off (leaves)'.

2) Similarly, some NA nouns are, with minimal change from BA:

1) nūra 'fire'; 'atūna 'furnace'; tar'a 'gate'; 'ilāna 'tree', xamra 'wine'; dehwa 'gold'; bēṭa 'house'; 'amra (BA 'amar) 'wool'; rabūṭa 'greatness' (BA rəvūṭā); gūre 'men' (BA guvrīn); qāna 'horn' (BA: qarnā); 'asīqta 'ring' (BA 6:18 *'izqəṭā); 'urwāne 'dignitaries' (BA *ravṛəvānāyyā); talga xwāra 'white snow' (BA 7:9 təlāg ḥiwwār).

3) Pronouns with little change: NA 'āna 'I'; 'āhu 'he'; 'āhi 'she'; 'ahnun 'they' (BA 'innun); 'adya 'this (c.)'; rēši, rēše, rēša 'my, his, her, head' (BA rēšī, rēšēh, rēšah).

4) Example of drastic semantic change: Preposition min 'from' has coalesced with 'im 'with'; hence, it means both, e.g., BA 3:32 'avad 'elāhā 'immī 'God has done with (for) me' = NA 'udle 'ilāha minni.

and Jonathan, the Zohar and Kabbala, and ritual texts such as Kaddish and Kol Nidre.

The book of Daniel, however, was hardly used in any ritual. Whereas Hebrew texts of the Torah and Prophets were often recited every Shabbat and Holiday, the Aramaic texts of Daniel and Ezra were hardly used or known. The familiarity of Avidani with the book of Daniel, therefore, is much more tenuous than with texts that were known from liturgical use.

Moreover, Avidani was quite old in the 1960s when a recording was made of him performing an oral translation of the book of Daniel, and this certainly affected his general linguistic ability, including his grasp of his native NA.

The introduction includes a discussion of the general nature of the translation, and samples of the types of translations, or mistranslations of the semantics and morphology of nouns and verbs. Amazingly, still many words and roots from Biblical Aramaic (BA) are still retained in the Neo-Aramaic (NA) translation, with just a little change. However, the Neo-Aramaic verbal system, having been radically changed from Biblical Aramaic (and classical Aramaic in general), the translator has the largest cases of mistranslations in the verbal forms, confusing active and passive forms, past and present verbal forms, misunderstanding of the suffixed pronouns of the verbal forms, etc. Of course, not all the errors are due to misunderstandings, and it is quite likely that some are intentional or “improvement” and harmonizing of the original Biblical Aramaic texts. Although most of the translation is quite literal, yet, Avidani interpolates many aggadic-midrashic additions, not found in the Christian translations, as expected, as well as anachronistic actualizations (e.g., replacing ancient musical instruments with instruments

From Biblical Aramaic to Neo-Aramaic

(A Short Version of the Hebrew Introduction)*

I am often asked by some curious non-academic members of the audience “If you were given a page of the Talmud, would you understand it easily?” or “If Jesus were alive today could you talk to him and could you understand each other?” I have to disappoint them, saying that the answer is mostly negative, mutual understanding between speakers of old and new historical stages of a language are very limited, if any. Indeed in many cases it is so even in contemporary regional/religious dialects of the same language, as we know from the situation of Neo-Aramaic (NA) in our time. Therefore I thought it to be of interest to examine how a Neo-Aramaic speaker copes with a Biblical Aramaic text. I shall take as my case study the translation of the book of Daniel by Hakham Avidani of Amidya. I shall focus, in particular on the lexical and morphological categories in which Avidani encounters difficulties and has a tendency to make translational errors.

Old Jewish Aramaic was, of course, the second language of Judaism after Hebrew. Avidani is not completely ignorant of old Jewish Aramaic texts. He was certainly familiar with texts such as the Targums of Onqelos

---

* I gave three lectures based on the Hebrew Introduction at The international Conference of Jewish Languages, and at the Institute for Advanced Study, Hebrew University, Jerusalem, 2013. *An article in English is forthcoming.